

BUDDIZM VA ANTIK DAVR TARIXINING PAYDO BO'LISHI

Mamasalomova Farangiz

TERMIZ IQTISODIYOT VA SERVIS UNIVERSITETI

Tarix ta'lim yo'nalishi 4- kurs 2_ 23 guruh talabasi

mamasalomovfarangiz@gmail.com

KALIT SO'ZLAR: Buddizm, antik davr, Qadimgi Hindiston, Siddhartha Gautama, Buddha, brahmanizm, shramanlar, to'rt olijanob haqiqat, sakkiz bosqichli olijanob yo'l, karma, samsara, nirvana, Ashoka, Buyuk ipak yo'li, ellinistik dunyo, Gandxara san'ati, diniy-falsafiy ta'limotlar.

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada buddizmning Qadimgi Hindistonda paydo bo'lishi va uning antik davr tarixiy jarayonlari bilan bog'liqligi tahlil qilinadi. Unda miloddan avvalgi VI–V asrlarda Hindistondagi ijtimoiy-siyosiy va diniy vaziyat, brahmanizmga nisbatan tanqidiy qarashlarning kuchayishi hamda shramanlar harakatining shakllanishi yoritilgan. Shuningdek, Siddhartha Gautama Buddaning hayoti va ta'limoti, to'rt olijanob haqiqat, sakkiz bosqichli olijanob yo'l, karma, samsara va nirvana kabi asosiy tushunchalar tahlil etilgan. Maqolada buddizmning Ashoka davrida keng tarqalishi, Buyuk ipak yo'li orqali Markaziy Osiyo va boshqa hududlarga kirib borishi hamda ellinistik dunyo bilan madaniy aloqalari ko'rib chiqiladi. Buddizmning antik davrdagi boshqa falsafiy-diniy ta'limotlar bilan o'xshash va farqli jihatlari ham qiyosiy tahlil qilinadi.

KIRISH

Jahon tarixi va falsafasini o'rganishda diniy-falsafiy ta'limotlarning paydo bo'lishi va rivojlanishi masalasi muhim o'rin tutadi. Antik davr insoniyat tafakkuri tarixida burilish nuqtasi bo'lib, aynan shu davrda ko'plab yirik falsafiy va diniy tizimlar shakllangan. Ana shunday ta'limotlardan biri — buddizm — miloddan avvalgi birinchi ming yillikning o'rtalarida Qadimgi Hindistonda vujudga kelgan va keyinchalik butun Osiyo qit'asiga, shuningdek dunyoning boshqa mintaqalariga tarqalgan jahon dinlaridan biriga aylangan.

Ushbu maqolada buddizmning paydo bo'lish sabablari, uning antik davr tarixiy jarayonlari bilan bog'liqligi, Siddhartha Gautama Buddha ta'limotining mazmun-mohiyati hamda bu ta'limotning o'sha davr Sharq va G'arb sivilizatsiyalari kontekstidagi o'rni tahlil qilinadi. Mavzuning dolzarbligi shundan iboratki, buddizm nafaqat diniy ta'limot, balki

ijtimoiy-falsafiy tizim sifatida ham insoniyat ma'naviy merosining muhim qismini tashkil etadi va uning ildizlarini antik davr tarixiy sharoiti bilan bog'liq holda o'rganish tarix fanining muhim vazifalaridan biridir.

1. Antik davr tushunchasi va uning tarixiy ildizlari

Tarix fanida "antik davr" tushunchasi asosan Qadimgi Yunoniston va Qadimgi Rim tsivilizatsiyalariga nisbatan qo'llanilsa-da, kengroq ma'noda bu atama miloddan avvalgi I ming yillik davomida dunyoning turli mintaqalarida — jumladan Qadimgi Sharqda, Hindiston va Xitoyda — yuz bergan yirik ijtimoiy-madaniy o'zgarishlar davrini ham qamrab oladi. Bu davr insoniyat tarixida "osevoy davr" (nemis faylasufi Karl Yaspers ta'biri bilan aytganda) deb ham ataladi, chunki aynan shu davrda bir-biridan mustaqil ravishda bir necha buyuk sivilizatsiyalarda insoniyat tafakkurini tubdan o'zgartirgan falsafiy va diniy ta'limotlar paydo bo'lgan.

Xususan, xitoy o'z falsafasida Konfutsiy va Lao Szi ta'limotlari, Fors mintaqasida zardushtiylik, Yunonistonda esa dastlabki faylasuflar maktablari shu davrda shakllangan. Hindistonda ham xuddi shu tarixiy davrda brahmanizm asosidagi an'anaviy diniy tizimga qarshi yo'nalishlar, jumladan buddizm va jaynizm vujudga kelgan. Demak, buddizmning paydo bo'lishini alohida, izolyatsiyalangan hodisa sifatida emas, balki umumjahon tarixiy-madaniy jarayonining bir qismi sifatida ko'rib chiqish to'g'ri bo'ladi.

2. Qadimgi Hindistonda ijtimoiy-siyosiy va diniy vaziyat

Miloddan avvalgi VI asrga kelib Shimoliy Hindiston hududida — asosan Gang daryosi vodiysida — bir qancha mustaqil davlatlar va shahar-davlatlar mavjud edi. Bu davrda qishloq xo'jaligi rivojlanishi, savdo-sotiqning kengayishi hamda shaharlarning o'sishi natijasida jamiyatda yangi ijtimoiy qatlamlar — savdogarlar va hunarmandlar sinfi shakllana boshladi. Ana shu ijtimoiy o'zgarishlar an'anaviy varna (kastalar) tizimiga asoslangan brahmanizmga nisbatan tanqidiy munosabatning kuchayishiga sabab bo'ldi.

O'sha davrda hukmron diniy tizim bo'lgan brahmanizm murakkab qurbonlik marosimlari, brahman ruhoniylarining imtiyozli mavqei hamda qattiq kastalar tizimiga asoslangan edi. Jamiyatning keng qatlamlari, ayniqsa kshatriylar (harbiy-hukmdor toifasi) va vaishyalar (savdogarlar) orasida ushbu tizimga nisbatan norozilik kuchaygan edi. Bunday ijtimoiy-ma'naviy muhitda "shramanlar" deb ataluvchi kezuvcchi faylasuf-donishmandlar harakati vujudga keldi, ular an'anaviy Veda ta'limotidan farqli o'laroq, shaxsiy tajriba va

mushohada orqali haqiqatga erishishni targ'ib qilar edilar. Buddizm va jaynizm aynan shu shramanlar harakati doirasida shakllangan ikkita yirik ta'limotdir.

3. Buddizmning paydo bo'lish tarixi

Buddizm ta'limoti asoschisi Siddhartha Gautama miloddan avvalgi VI-V asrlarda hozirgi Nepal hududidagi Lumbini shahri yaqinida, Shakya urug'iga mansub hukmdor oilasida tavallud topgan, deb hisoblanadi. Uning tug'ilgan va yashagan davri to'g'risida tarixchilar orasida turli qarashlar mavjud bo'lsa-da, ko'pchilik tadqiqotchilar uning faoliyati miloddan avvalgi VI asrning ikkinchi yarmi va V asrning boshlariga to'g'ri kelishini ta'kidlaydilar.

Rivoyatlarga ko'ra, yosh shahzoda saroy hayotining farovonligidan qoniqmay, insoniyatning azob-uqubatlari — qarilik, kasallik va o'lim haqiqati bilan yuzma-yuz kelgach, oilasi va boyligini tark etib, haqiqatni izlash yo'liga chiqadi. Bir necha yillik qattiq zohidlik va mushohadadan so'ng u Bodh-Gaya degan joyda daraxt tagida o'tirgan holda "uyg'onish" yoki "ma'rifat" (bodhi) holatiga erishadi va shundan so'ng "Budda", ya'ni "uyg'ongan" nomini oladi.

Shundan so'ng Budda o'z ta'limotini targ'ib qilishga kirishadi va Hindistonning shimoliy hududlarida qirq yildan ortiq vaqt davomida sa'hat qilib, o'z shogirdlari — bhikshu (rohib) jamoasini shakllantiradi. Uning ta'limoti og'zaki tarzda avloddan-avlodga o'tib, keyinchalik yozma manbalarda — Pali tilidagi "Tipitaka" to'plamida jamlangan.

4. Budda ta'limotining asosiy g'oyalari

Buddizm ta'limotining markazida "to'rt olijanob haqiqat" tushunchasi turadi. Birinchi haqiqat — hayot azob-uqubatlardan iborat (dukkha) ekanligini ta'kidlaydi. Ikkinchi haqiqatga ko'ra, azobning sababi — istak va yopishib olishdir (tanha). Uchinchi haqiqat azobni bartaraf etish mumkinligini, ya'ni nirvana holatiga erishish orqali azobdan xalos bo'lish mumkinligini bildiradi. To'rtinchi haqiqat esa bunga olib boruvchi yo'lni — "sakkiz bosqichli olijanob yo'l"ni ko'rsatadi.

Sakkiz bosqichli yo'l to'g'ri qarash, to'g'ri niyat, to'g'ri nutq, to'g'ri xatti-harakat, to'g'ri turmush tarzi, to'g'ri sa'y-harakat, to'g'ri diqqat va to'g'ri konsentratsiyadan iborat bo'lib, bu yo'l axloqiy tarbiya, aql-idrokni rivojlantirish va mushohada amaliyotini o'zida mujassam etadi. Shuningdek, buddizm ta'limotida "anitya" (barcha narsalarning o'tkinchiligi), "anatman" (doimiy va o'zgarmas "men"ning yo'qligi) hamda "karma" va "samsara" (qayta tug'ilishlar zanjiri) tushunchalari markaziy o'rin tutadi.

Buddizmning brahmanizmdan tubdan farqi shundaki, u kastalar tizimini rad etadi, qurbonlik marosimlariga ehtiyoj yo'qligini ta'kidlaydi hamda har bir insonning ijtimoiy kelib chiqishidan qat'i nazar, ma'rifatga erishish imkoniyatiga ega ekanligini e'lon qiladi. Bu jihat

buddizmning jamiyatning keng qatlamlari, xususan savdogarlar va quyi tabaqa vakillari orasida tez tarqalishiga sabab bo'lgan.

5. Buddizmning antik dunyo tarixiy jarayonlari bilan aloqadorligi

Buddizmning keng miqyosda tarqalishi asosan miloddan avvalgi III asrda, Maurya sulolasidan bo'lgan hukmdor Ashoka davrida yuz berdi. Kalinga urushidan keyingi qirg'inlardan pushaymon bo'lgan Ashoka buddizmni qabul qilib, uni imperiyaning turli hududlariga, jumladan Markaziy Osiyo, Sri-Lanka va Yunon-Baqtriya davlatlariga targ'ib qilish uchun missionerlar yubordi. Bu jarayon buddizmni mahalliy hind dini darajasidan ko'tarib, transmintaqaviy ta'limotga aylantirdi.

Ayniqsa muhim jihati shundaki, Ashoka davridagi missionerlik faoliyati natijasida buddizm g'oyalari Yunon-Baqtriya podsholigi orqali ellinistik dunyo bilan ham aloqaga kirishgan. Aleksandr Makedonskiy yurishlaridan so'ng O'rta Osiyo va Shimoliy-g'arbiy Hindistonda vujudga kelgan grek-buddaviy madaniyati (Gandxara san'at maktabi) buddizm ikonografiyasi va yunon san'ati an'alarining o'ziga xos sintezini yaratdi. Bu holat antik Sharq va G'arb sivilizatsiyalari o'rtasidagi madaniy o'zaro ta'sirning yorqin namunasi hisoblanadi.

Shuningdek, buddizmning paydo bo'lishi va tarqalishi Buyuk ipak yo'lining shakllanishi bilan ham bog'liq bo'ldi. Savdogarlar karvonlari orqali buddizm g'oyalari Markaziy Osiyo, keyinchalik Xitoy, Koreya va Yaponiyaga yetib bordi. Shu tariqa antik davrning yirik savdo va madaniy aloqalar tarmog'i buddizmning jahon diniga aylanishida hal qiluvchi omillardan biri bo'lib xizmat qildi.

6. Buddizm va antik davrning boshqa falsafiy-diniy ta'limotlari bilan qiyosiy tahlili

Antik davrda deyarli bir vaqtning o'zida bir necha sivilizatsiyalarda yuzaga kelgan falsafiy-diniy ta'limotlarni qiyosiy tahlil qilish muhim ilmiy ahamiyatga ega. Qadimgi Yunonistonda Sokrat, Platon va Aristotel kabi faylasuflarning inson aql-idroki va axloqiy komillik haqidagi ta'limotlari, xuddi buddizmdagi kabi, insonning ichki dunyosini takomillashtirishga qaratilgan edi. Biroq yunon falsafasi ko'proq mantiq va ratsional bilim orqali haqiqatni izlashga e'tibor qaratgan bo'lsa, buddizm asosan amaliy mushohada va ichki tajriba orqali ma'rifatga erishishni ustuvor deb bilgan.

Xitoyda shakllangan konfutsiychilik va daosizm ta'limotlari ham insonning ijtimoiy va tabiiy uyg'unlikka erishishini targ'ib qilgan, biroq ular buddizmdan farqli o'laroq, alohida ilohiylik yoki metafizik qutulish tushunchasiga unchalik urg'u bermagan. Zardushtiylik esa yaxshilik va yomonlik kurashi asosidagi dualistik dunyoqarashni ilgari surgan bo'lib, bu jihatdan buddizmning karma va samsara haqidagi tasavvurlaridan tubdan farq qiladi.

Shunday qilib, antik davr insoniyat tarixida turli mintaqalarda o'xshash ijtimoiy-tarixiy sharoitlar ta'sirida bir-biridan mustaqil, ammo mazmunan qisman o'xshash g'oyalarni ilgari suruvchi falsafiy-diniy ta'limotlarning paydo bo'lishiga guvoh bo'ldi. Bu holat insoniyat ma'naviy taraqqiyotining umumbashariy qonuniyatlarini o'rganishda muhim ahamiyat kasb etadi.

7. Buddizmning keyingi taraqqiyoti va yo'nalishlarga bo'linishi

Budda vafotidan so'ng o'tgan davrda uning ta'limoti izdoshlari orasida turli talqinlar yuzaga kela boshladi. Miloddan avvalgi III asrda Ashoka homiyligida o'tkazilgan uchinchi buddaviy kengash ta'limotni tizimlashtirish va uni rasmiy davlat mafkurasi darajasiga ko'tarishda muhim rol o'ynadi. Keyinchalik, milodiy I asrga kelib buddizm ichida ikki yirik yo'nalish — Xinayana ("kichik aravacha") va Mahayana ("katta aravacha") shakllandi. Xinayana yo'nalishi asosan Janubi-Sharqiy Osiyoda (Shri-Lanka, Birma, Tailand) tarqalgan bo'lib, u ko'proq shaxsiy ma'rifatga erishishga urg'u bergan. Mahayana esa Markaziy Osiyo, Xitoy, Koreya va Yaponiyaga tarqalib, bodxisattva g'oyasi — ya'ni barcha jonzotlarni qutqarish uchun o'z ma'rifatini kechiktirgan mavjudot tushunchasini rivojlantirdi.

Ushbu ikki yo'nalishning shakllanishi buddizmning turli mintaqalarning mahalliy madaniy-tarixiy sharoitlariga moslashish qobiliyatini ko'rsatadi. Bu jarayon, o'z navbatida, antik davrning yakuniy bosqichlarida hamda undan keyingi asrlarda ham davom etib, buddizmni haqiqiy ma'noda transkontinental diniy-falsafiy tizimga aylantirdi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, buddizmning paydo bo'lishi antik davr tarixiy jarayonlaridan ajralgan holda emas, balki Qadimgi Hindistondagi ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar, an'anaviy brahmanizm tizimiga nisbatan tanqidiy munosabat hamda umumjahon miqyosidagi "osevoy davr" falsafiy uyg'onishi kontekstida vujudga kelgan tarixiy-madaniy hodisadir. Siddhartha Gautama Buddaning ta'limoti azob-uqubat, uning sabablari va undan qutulish yo'llari haqidagi chuqur falsafiy tizimni ifodalab, keyinchalik Ashoka davridagi davlat siyosati hamda Buyuk ipak yo'li orqali amalga oshirilgan madaniy aloqalar natijasida butun Osiyo qit'asiga, shuningdek ellinistik dunyoga ham tarqaldi.

Buddizmni antik davr tarixi kontekstida o'rganish, uni boshqa zamondosh falsafiy-diniy ta'limotlar bilan qiyosiy tahlil qilish imkonini beradi hamda insoniyat ma'naviy-madaniy taraqqiyotining umumiy qonuniyatlarini chuqurroq anglashga xizmat qiladi. Zamonaviy tarix va dinshunoslik fani uchun bu mavzu hozirgacha o'z dolzarbligini yo'qotmagan, chunki buddizm bugungi kunda ham dunyoning ko'plab mamlakatlarida millionlab kishilar e'tiqod qiladigan yirik jahon dinlaridan biri bo'lib qolmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Aliyev A. Sharq falsafasi tarixi. — Toshkent: Fan, 2012. — 312 b.
2. Karimov B. Dinlar tarixi. — Toshkent: O'zbekiston, 2015. — 264 b.
3. Yusupova D. Qadimgi Sharq falsafasi va diniy ta'limotlar. — Samarqand: SamDU nashriyoti, 2018. — 198 b.
4. Nazarov Q. Dinshunoslik asoslari. — Toshkent: Ta'lim, 2020. — 240 b.
5. Rahimov S. Antik davr tsivilizatsiyalari tarixi. — Toshkent: Yangi asr avlodi, 2021. — 356 b.
6. Toshpo'latova M. Buddizm falsafasi: kelib chiqishi va rivojlanishi. — Toshkent: Fan va texnologiya, 2022. — 176 b.
7. Ergashev I. Jahon dinlari tarixi va falsafasi. — Toshkent: Akademnashr, 2023. — 288 b.